

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3 + 008:99 (075.8)

Белінська Л.С., Кукурудза С.І.

Культурологічно-ландшафтознавча сутність поняття «культурний ландшафт»

Формування глобального інформаційного простору потребує однозначного тлумачення та визначення місця в ієрархічній залежності наукових термінів і понять. Поняття "культурний ландшафт" поєднує в собі два терміни – "культура" і "ландшафт". Культуру досліджує спеціальна дисципліна – культурологія, яка сформувалась на стику багатьох наук. Вона виявляє і систематизує своєрідні стани і риси культур різних народів. Друга складова цього поняття ландшафт – означає відносно однорідну за морфологічними і структурними ознаками ділянку землі. Формування культурного ландшафту в глобальному масштабі – культурної ландшафтної сфери Землі, на думку авторів, має багато спільного з формуванням ноосфери.

Ключові слова: культура, ландшафт, антропогенний ландшафт, культурний ландшафт, ноосфера, культурна ландшафтна сфера Землі.

Белинская Л.С., Кукурудза С.И. Культурологически–ландшафтоведческая сущность определения «культурный ландшафт». Формирование глобального информационного пространства требует однозначного толкования и определения места в иерархической зависимости научных определений и понятий. Определение «культурный ландшафт» объединяет два понятия – «культура» и «ландшафт». Культуру исследует специальная дисциплина – культурология, которая сформировалась на стыке многих наук. Она определяет и систематизирует своеобразные состояния и черты культур разных народов. Другая составная понятия ландшафт – означает относительно однородный за морфологическими и структурными признаками участок земли. Формирование культурного ландшафта в глобальном масштабе – культурной ландшафтной сферы Земли – по мнению авторов, имеет много общего с формированием ноосферы.

Ключевые слова: культура, ландшафт, антропогенный ландшафт, культурный ландшафт, ноосфера, культурная ландшафтная сфера Земли.

Belinska L.S., Kukurudza S.I.- The essence of the “cultural landscape” concept from the perspective of cultural and landscape studies. The development of the global information space requires an unambiguous interpretation and positioning within the hierarchy of scientific terms and concepts. The concept of “cultural landscape” combines two terms: “culture” and “landscape”. Culture is investigated by a special discipline – cultural studies, which was formed at the intersection of numerous areas. It reveals and systematizes the idiosyncratic states and features of different national cultures. The second part of the landscape concept means “a relatively homogeneous, as to its morphological and cultural characteristics, part of the land”. In the opinion of the authors, the formation of cultural landscape on the global scale – as a cultural landscape of the Earth – has much in common with the notion of the noosphere.

Keywords: culture, landscape, cultural landscape, anthropogenic landscape, noosphere, cultural landscape of the Earth.

Актуальність дослідження На шляху формування ландшафтознавчої парадигми знаковою віхою стала доповідь Л.С.Берга на постійній біогеографічній комісії Руського географічного товариства (1913), яка стала точкою відліку історії ландшафтознавства загалом, і виокремленням поняття „культурний ландшафт“, зокрема. За століття, що минає, змінилося кілька поколінь ландшафтознавців і кожне з них внесло своє раціональне зерно в теорію і методику дослідження культурних ландшафтів. Спадковість в розробці теорії цього напрямку простежується в працях тріади відомих російських вчених: Л.Берг, Ю.Саушкін,

Л.Гумильов. В Україні цю проблему досліджували С.Рудницький, В.Геринович, О.Степанів, Л.Воропай. Нинішнє покоління дослідників – це ціла плеяда як вітчизняних, так і зарубіжних вчених [1, 2], які розробляють різноманітні аспекти системи культурних ландшафтів. Серед українських дослідників виділяються школи професорів М.Гродзинського, Г.Денисика, В.Пашенка, П.Шищенка та ін. У цій публікації ми намагалися з'ясувати вплив культурології на формування культурних ландшафтів та шляхи й наслідки трансформації природних ландшафтів в якісно нову *культурну ландшафтну сферу Землі*.

Аналіз публікацій. Культурні ландшафти стали предметом дослідження географів, істориків, архітекторів та вчених інших спеціальностей американських та європейських країн [1]. Значну спадщину в цьому плані залишили вчені радянського періоду [2, 8]. Нині культурно-ландшафтні дослідження сформувалися в підсистему антропогенного ландшафтознавства, яка охоплює кілька напрямів (Калуцков, 2008, Воловик, 2010): естетичне, культурно-екологічне, феноменологічне та етнокультурне. Кожний з цих напрямів вважається актуальним, вартим детальної розробки як теоретичних, так і методологічних засад. В Україні, завдяки працям Г.Денисика, В.Воловика, А.Гудзевича, В.Пашенка, П.Шищенка та ін. вчення про культурний ландшафт набуло новітнього зацікавлення й висвітлення. Водночас зазначимо, що не всі із згаданих напрямів розвиваються однаково успішно. Якщо етнокультурний та культурно-екологічний напрями в останні десятиліття досить часто були предметом аналізу вчених, то естетичний та феноменологічний – поки-що „залишаються в тіні”.

Зміст дослідження. Формування глобального інформаційного простору змушує науковців до однозначного тлумачення наукових термінів і понять та визначення в цьому просторі їхнього місця. Поняття „культурний ландшафт” утворилося з двох термінів – „культура” і „ландшафт”. Перший *kultura* – з латинської означає обробіток, вирощування, догляд, а другий – „ландшафт” – з німецької *Land* – земля і *schaft* – суфікс, який вказує на взаємний зв'язок і залежність.

Культуру, як відомо, досліджує спеціальна наукова дисципліна – *культурологія*. Ця дисципліна, як і ландшафтознавство знаходиться, в Україні на етапі становлення. На Заході домінуючі позиції в дослідженні культури продовжують займати „...культурна, соціальна і структурна антропологія, „нова культурна історія”, семіотика, етнолінгвістика, етнопсихологія, соціологія, „*cultural studies*” [6, с.5].

Сучасні українські вчені вважають культурологію молодого науковою дисципліною, „...завдяки якій культура вивчається як цілісність, система, як синтез знань про сутнісні закономірності її існування та розвитку, значення культури для людства...” [5, с. 12]. Закономірність становлення культурології пов'язують з процесом глобалізації і формуванням спільного інформаційного простору, тобто переходом від наук, що досліджують окремі елементи культури до науки про культуру людства як цілого. Формуючись на стику багатьох наук, культурологія „*моделює культурні конфігурації різних епох, народів, конфесій, станів, виявляє і систематизує своєрідні риси різних культурних світів...*” [6, с.8].

Культурологія в своєму становленні має багато спільного з ландшафтознавством. Це стосується насамперед часу виникнення (орієнтовно століття тому), стадії формування (обидві науки, виражаючись біоценотичною термінологією, знаходяться на стадії „ненасиченого угруповання”) та ґрунтуються

на інформації багатьох галузевих наук, тобто характеризуються широкою інтегративністю. Як зауважує О.Шелестова [9, с.220] „синтез культури і ландшафту, або історії й географії в розумінні Л.Гумільова, формує „планетарне явище” (за В.Вернадським) – „культурний ландшафт”.

Друга складова поняття „культурний ландшафт” означає „відносно однорідну ділянку географічної оболонки, що виділилася в процесі еволюції, відрізняється від суміжних ділянок своєю структурою, тобто закономірним поєднанням компонентів і елементів, їхнім взаємозв'язком та особливостями поєднання дрібніших територіальних одиниць”[7, с.103]. Поняття „ландшафт”, з часу його впровадження в ландшафтознавчу парадигму, постійно знаходиться в „дискусійному полі”, незважаючи на те, що увійшло вже в енциклопедії та енциклопедичні словники. Останнім часом поняття „ландшафту” привернуло увагу не лише фізико-географів, а й фахівців багатьох гуманітарних напрямів, в тому числі й філософів. Про це свідчать наукові конференції: „Ландшафт як інтегруюча концепція ХХІ ст.” (1998), „Ландшафт і сучасність” (2000) та ін.

Окремі конференції були присвячені не тільки родовому поняттю „ландшафт”, а й видовому – „антропогенний ландшафт” („Антропогенна географія й ландшафтознавство у ХХ і ХХІ сторіччях”, 2003). Очевидно, що настав час визначитися з сутністю та місцем у ландшафтознавчій парадигмі „різновидності” антропогенного ландшафту – „культурним ландшафтом”.

Поєднання термінів „культура” і „ландшафт” дав змогу отримати нове поняття – „культурний ландшафт”, яке стосується, як зазначалося, передусім антропогенно модифікованих ландшафтів (див. рис. 1).

Рис. 1. Схема поділу поняття „ландшафт”

Як видно із схеми, до природних ландшафтів можна віднести як суходільні, так і водні мало змінені людиною зонально-азональні суходільно-аквальні системи. До культурних ландшафтів у переважній більшості належать „антропогенно модифіковані” ландшафти, знову ж таке, як суходільні, так і водні. І лише окремі рекреаційні об’єкти урболандшафтів – парки, сквери, ботанічні сади, дендропарки які відносяться до антропогенних ландшафтів, можна вважати культурними. Це стосується й до штучно створених водойм, які використовуються як господарські, так і рекреаційні об’єкти.

Тлумачні географічні й екологічні словники (Охрана...,1982, Дедю...,1990, Реймерс...,1990, Сытник...,1986, ЭЭС, 1993 та ін.) майже однозначно трактують поняття „культурний ландшафт”. Так, в статті „ландшафт антропогенный” [7, с.108] автори за характером наслідків антропогенного впливу на природний ландшафт виділяють такі ландшафти: *культурний, акультурний і деградований*. Причому під „культурним ландшафтом” розуміють *„...свідомо змінений господарською діяльністю людини для задоволення своїх потреб, такий що постійно підтримується в потрібному для неї стані, здатний одночасно продовжувати виконання функцій відтворення здорового довкілля”* [там же, с. 112].

Суттєвою генетичною властивістю культурних ландшафтів є те, що після припинення антропогенного впливу на них (догляду за ними), вони продовжують розвиватися за природними законами і за певний час набувають „корінного” стану [7, с.168].

У свій час французькі вчені Е. Ле Руа та П. Тейр де Шарден (1930), прихильники біогеохімічних концепцій В.Вернадського, в науковий вжиток запровадили поняття "ноосфера". П. Тейр де Шарден ноосферу трактував *"як ідеальну, духовно-матеріальну оболонку планети, яка формується внаслідок продуманих дій людини"*. В. Вернадський (1944) вважав ноосферу *"новою силою, науковою думкою, планетарним явищем, що може трансформувати біосферу в таку стадію свого розвитку, рушійною силою формування якої стане людський розум і людська праця"*.

Як бачимо, культурний ландшафт і ноосфера формуються за аналогічними принципами. Ноосфера і "культурна ландшафтна сфера Землі" є співмірними поняттями. Проте нині твердити про те, що колективна свідомість і людський розум діють саме в напрямку формування ноосфери – культурної ландшафтної сфери Землі, очевидно завчасно. Це підтверджують чимало техногенних катастроф, в т. ч. з ядерними реакторами – Чорнобиль (1986) та Фукусіма-I – (2011).

У різних науках, які користуються поняттям „культурний ландшафт”, воно трактується по-різному. Згадаймо, наприклад, вислови щодо естетично й доцільно облаштованих урболандшафтів, того ж міського парку чи скверу, сільської садиби, дендропарку, нарешті добре доглянутого поля чи лісопарку. У лісовому господарстві здавна вживають термін „культура”, під яким розуміють ділянку (квартал), зайняту молодими насадженнями і яка знаходиться під особливо пильним контролем лісоохорони з метою їх збереження від випасу та пошкодження.

Архітектори й дизайнери „зеленбудів”, агрономи й працівники лісового господарства, географи та представники природоохоронної галузі в поняття „культурний ландшафт” вкладають спеціальний зміст. Так останні всі природоохоронні об’єкти – природні заповідники, біосферні заповідники, не кажучи вже про національні природні парки, заказники та інші природоохоронні об’єкти, у назву яких включено цю важливу ознаку, вважають природними і тому їх

охороняють від надмірного антропогенного впливу. Хоча на їхній території значну частку займають окультурені ландшафтні системи, яким охорона потрібна не в меншій мірі. Україна пишається фактом внесення значної ділянки корінних природних пралісів букових лісостанів до числа об'єктів Світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Адже в Україні таких об'єктів надзвичайно мало.

Ще одну різновидність культурних ландшафтів становлять сільсько–господарські угіддя, які систематично й належним чином обробляються і дають якісну, екологічно чисту продукцію. Звісно, що серед цих угідь пріоритет належить ріллі, яка має найвищу цінність. Нині ми є свідками такого негативного явища, коли орні землі впродовж років не розорюються, заростають не лише бур'янами, а й чагарниками та деревною рослинністю. Необроблені, забур'янені суміжні ділянки суттєво знижують урожайність, знецінюють працю тих сусідів, які належно обробляють землю. Навіть важко уявити скільки в майбутньому потрібно буде затратити зусиль, щоб повернути їх до агрокультурного стану.

Земельний кодекс передбачає покарання за нераціональне використання угідь, але його застосування в подібних ситуаціях є рідкісним явищем. Сінокоси й пасовища називають *культурними* в тому разі, коли на них проводять так звані „культурно-технічні заходи” – вирівнювання рельєфу, викорчовування чагарників, підживлення рослин органічними й мінеральними добривами, підсівання культурних сортів трав тощо.

Сутнісний зміст поняття „культурний ландшафт” свідчить про його неоднакове трактування в різних науках, але водночас усталеність в ландшафтознавстві, на відміну від родового поняття „ландшафт”, який вчені інтерпретують у трьох значеннях – загальному, типологічному та регіональному. Адже на відміну від синонімічних, або дуже близьких за значенням понять „природно-територіальних комплекс”, „геокомплекс”, „геосистема”, „ландшафтна система”, поняття „культурний ландшафт” в ландшафтознавчій парадигмі сприймається майже однозначно.

Висновки 1. Поняття „культурний ландшафт” поєднує в собі культурологічне (соціальна складова) і ландшафтознавче (природнича складова) інформаційні поля, що є підставою для твердження про його загальнонаукове застосування. Культурологія і ландшафтознавство мають декілька спільних рис, головними з яких є інтегральність цих наукових дисциплін, час виникнення та потреба суспільства. 2. За відношенням до родового поняття «ландшафт» - культурний ландшафт є видовим. Водночас, поняття «культурний ландшафт» як система, поділяється на низку підсистем, приклад яких зображено на рисунку. 3. Розробка теорії й методології культурного ландшафту може стати науковою платформою для формування *культурної ландшафтної сфери Землі* шляхом розширення культурних ландшафтів і злиття їх в єдину глобальну контрольовану людиною систему.

1. Воловик В.М. Аналіз концепцій культурного ландшафту в американській та європейській географії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 19. – С. 166-175.
2. Воловик В.М. Концепція культурного ландшафту в руській географії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21. – С. 29-37.
3. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: ООО «Изд-во АСТ», 2001. – 560 с.
4. Кукурудза С.І. Знакові віхи на шляху становлення ландшафтознавчої парадигми // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ Обрії, 2005. – Вип. 47. – С. 62-69.
4. Кукурудза С.І. Природний територіальний комплекс // Українська енциклопедія лісівництва. У 2 – х т. Т. 2. Львів:

НВФ "Українські технології", 2007. – С. 167-168. 5. Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / За ред. М.М. Заковича. – 3-тє вид. стер. – К.: Знання. 2007. – 567 с. 6. Культурологія. Енциклопедія. В 2-х т. Т.1. М., 2007. – 1392 с. 7. Охрана ландшафтов. Толковый словарь. М.: Прогресс, 1982. – 272 с. 8. Саушкин Ю.Г. Культурный ландшафт // Вопросы географии. – 1946. – №1. – С. 97-106. 9. Шелестова О. До проблеми „ландшафт і культура” // Ландшафти і сучасність. Зб. наук. праць: Київ–Вінниця. – В.: Гіпаніс, 2000. – С. 219-225.